

Еткіна Ірина Ігорівна

УДК 331.522.4.004.(093.3)(477.51) «1941/1943»

Тема примусового вивезення окупантами жителів сіл на примусові роботи на сторінках щоденника учителя с. Авдіївки Понорницького району Чернігівської області Дмитра Браженка

Розглянуті основні характеристики щоденника учителя с. Авдіївки Понорницького району Чернігівської області Дмитра Браженка як джерела з історії окупації України. Увагу звернено на проблему примусового вивезення окупантами жителів сіл на примусові роботи до Німеччини.

Ключові слова: щоденник учителя, період окупації, примусове вивезення, сільські жителі.

Эткина Ирина Игоревна

Тема принудительного вывоза оккупантами жителей сел на принудительные работы на страницах дневника учителя с. Авдеевки Понорницкого района Черниговской области Дмитрия Браженка

Рассмотрены основные характеристики дневника учителя с. Авдеевки Понорницкого района Черниговской области Дмитрия Браженка как источник по истории оккупации Украины. Обращается внимание на проблему принудительного вывоза оккупантами жителей сел на принудительные работы в Германию.

Ключевые слова: дневник учителя, период оккупации, принудительный вывоз, сельские жители.

Etkina Irina

The theme of the forced occupiers' removal of villagers for the forced labor on the pages of the teacher's diary of Avdiyivka village Ponornitsky district Chernihiv region Dmitro Brazhenko

The main characteristics of the teacher's diary of Avdiyivka village Ponornitsky district Chernihiv region Dmitro Brazhenko are viewed as a source on history of

Ukraine's occupation. The problem of the forced occupiers' removal of villagers for the forced labor to Germany is paid attention to.

key words: teacher's diary, occupiers' period, forced removal, villagers/

Замовчувана у радянській історіографії проблема оstarбайтерів сьогодні закономірно стала предметом зацікавлення та дослідження провідних наукових установ та істориків України [1; 2; 8]. Однак дана тема, як і всі інші аспекти Другої світової війни потребують подальшого збагачення джерелами особового походження. Саме вони створюють ґрунт для комплексного дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірах, що дає можливість зрозуміти внутрішні мотиви вчинків людини за умов, коли життя вибилося із звичайної колії мирного часу [7, с.17-18]. Щоденники часу створення, одномоментного з найтрагічнішими подіями, зустрічаються нечасто, але вони допомагають виявити ті випадки нетипового індивідуального досвіду людини, що демонструє розмаїття та взаємовиключність життя часів Другої світової війни [3, с.71-73]. Як раз такими «винятками» з правил, що зводять нанівець стереотипи та схеми, в тому числі і з проблеми примусового вивезення сільського населення до Німеччини, багатий щоденник Дмитра Браженка.

На відміну від щоденників та мемуарів, виданих в радянські часи, щоденник Дмитра Захаровича Браженка писався не для друку і не піддавався радянській цензурі. Його записи неможливо було передати у будь-яку установу радянського часу (музей, архів і т.д.), оскільки вони містили інформацію про неординарне ставлення селянства та й самого автора не лише до окупантів, а й до радянського режиму та партизанів.

Автор даного щоденника, Браженко Дмитро Захарович народився у 1911 р. у с. Ново-Аврамівка, Хорольського району, Полтавської області. На початку 30-х рр. працював механіком МТС в селі Авдіївка Понорницького району Чернігівської області. Проходив службу в лавах радянської армії. З 1936 р. працював вчителем історії та географії у Авдіївській школі, одночасно заочно навчаючись на історико-географічному факультеті Харківського педагогічного

інституту, який закінчив у 1940 р. Але в 1939 р. під час польської кампанії був мобілізований, потрапив на розгортання госпіталю для поранених. На час наступу німецьких військ на СРСР Дмитру Захаровичу виповнилося 30 років. Він був одружений, виховував доньок Валю та Ніну віком відповідно 4-х і 1-го року. У червні 1941 р. був мобілізований до лав Червоної армії. Невипадково потрапив на розгортання воєнного госпіталю, цього разу у м. Ніжин, де працював на посаді помічника завгоспу. Мав звання старшого лейтенанта. Оскільки фронт дуже швидко наближався до Чернігівщини, госпіталь евакуювали, а Д.З. Браженка командували до Понорницького воєнкомату, який відпустив його до особливого розпорядження. Наприкінці серпня Чернігівщина вже була захоплена німецькими військами. Впродовж 1941 р. школи на Чернігівщині не працювали, отже, автор щоденників змушений був працювати в об'єднаному господарстві (колишньому колгоспі). Наприкінці грудня 1941 р. окупаційною владою був призначений завідувачем Авдіївською середньою школою та отримав завдання підготувати школу до навчання.

21 серпня 1942 р. Д.З. Браженко змушений був із дружиною та дітьми виїхати із села Авдіївки Чернігівської області до своєї рідні в село Ново-Аврамівку, Хорольського району, Полтавської області. Причиною переїзду стало посилення німцями репресій в селі Авдіївка, від яких постраждала родина дружини Євдокії: були розстріляні батько – Жук Петро Мусійович (колишній голова колгоспу «Перемога») та брат – Жук Назар Петрович (учитель, член підпільної групи у с. Верби Понорницького району) [6]. На Полтавщині Дмитро Браженко також отримав посаду директора школи в селі Вергуни, неподалік від рідної Ново-Аврамівки. Школа розпочала роботу тільки у квітні 1943 р., а у вересні Полтавщина була звільнена від німців. 8 жовтня 1943 р. Д.З. Браженко був мобілізований на фронт рядовим. В цьому ж 1943 р. Дмитро Захарович загинув на Ленінградському фронті в званні старшого лейтенанта.

Щоденник являє собою два великих зшитки з зошитів у клітинку та лінійку та окремих зошитів із записами подій травня – червня 1943 р. (47 сторінок). До першого зшитку з 441 сторінки, що має тверду оправу з

синього картону увійшли записи, що велися починаючи з 22 червня до 31 грудня 1941 р. (на території Чернігівщини), а також з 1 січня до 8 жовтня 1943 р. за виключенням травня – червня (в Хорольському районі Полтавської області). До другого зшитку з 516 сторінок (без оправи) увійшли записи за 1942 р.: з 1 січня до 29 грудня. Записи робилися синіми, фіолетовими та червоними чорнилами і, подекуди, олівцем. Назви окремих місяців автор випишував червоною фарбою прописними літерами розміром подекуди на цілу сторінку. Автор робив нотатки майже щодня, перерва у записах не перевищувала двох днів. Оригінал щоденників Д.З. Браженка нині зберігається у його доньки Лазаренко Ніни Дмитрівни та онука Лазаренка Анатолія Миколайовича, за згоди та сприяння яких ми започаткували його видання [4; 5].

Наприкінці щоденника автор зазначає, що записи робив для нащадків, зокрема, для своїх дітей. Однак вірогідніше, це була давня внутрішня потреба і звичка довіряти власні думки паперу. Щоденник Дмитра Захаровича, який на 1941 рік ще не мав і 30 років, але вже мав досвід роботи як механізатора, так і сільського вчителя (інтелігента у першому поколінні), дуже тонко відображає суспільну свідомість українського села. Автор абсолютно відвертий у своїх записах: викладає в них власне ставлення до подій 1941 – 1943 рр., яке не співпадало з офіційною пропагандою; його почуття до рідних, сусідів, місцевого керівництва нерідко виглядають досить егоїстичними. Події особистого, сімейного життя автора переплітаються в записах з місцевими подіями військового часу, сільськими плітками, інформацією з районних газет, філософськими роздумами про причини та наслідки війни та місце в ній пересічного українця.

Дмитро Браженко у власних записах не лише фіксує внутрішнє сприйняття подій, а й видає власні рефлексії на них. Внутрішня чесність допомогла автору донести до читача постійне відчуття страху, присутнє в тій чи іншій мірі чи не на кожній сторінці щоденника. Отже, дане джерело дає можливість виявити характеристики широкого спектру людських переживань, реакцій,

мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки в умовах окупаційного режиму 1941 – 1943 рр.

Не міг обійти автор і проблеми примусового вивезення сільських жителів на роботу до Німеччини, оскільки це стало однією з найбільших трагедій українського села під час окупації. Оскільки з обов'язків своєї роботи, а також через непосидючий характер, Дмитро Захарович досить часто бував у районному центрі (спочатку у Понорниці, потім у Хоролі) та сусідніх селах, практично він змальовує ситуацію в цілому по цих двох районах.

Усі цитати оригіналу щоденника до даної статті подані без жодної орфографічної чи синтаксичної редакції. Оскільки сторінки оригіналу щоденника не нумеровані і зшиті не в хронологічному порядку, в посиланнях виставлені не номери сторінок, а хронологічні дати.

Жителі с. Авдіївки Понорницького району Чернігівської області вперше відчували на собі загрозу насильницького вивезення 2 червня 1942 р., хоча чутки ходили з зими. Комендант Понорниці спустив у село «наряд» на 133 особи. Швидко стало зрозумілим, що добровольців немає. Староста села перекинув невдячне завдання вербовки на бригадирів обштинного двору. Ті теж намагалися ухилитися, але змушені були давати списки людей. Автор щоденників побачив у списках значну кількість колишніх активістів комуністичного та колгоспного руху. Там же було прізвище Жук Катерини – сестри його дружини, що була незаміжньою. До виїзду в Німеччину призначали переважно дівчат, чия робота не буде помітним чином відбиватися на діяльності обштинних дворів [9, 2 червня 1942 р.]. Отже, на Чернігівщині, в зоні військового управління, з початку літа 1942 р. окупанти почали впроваджувати «другу програму Ф. Заукеля» (головного уповноваженого з використання примусової робочої сили), за якою планувалося доставити в Райх 200 тисяч українських жінок для роботи у домашньому господарстві [2, с.51].

Дівчата масово кинулись до фельдшера, а їх батьки до коменданта Понорниці. Селян намагалися переконати, що вербують лише на півроку, але цьому ніхто не вірив. Дружина та три доньки Жука Петра Мусійовича схилили і

його добиватися відміни рішення, оскільки Катерина була єдиною донькою, що жила з непрацевдатними батьками. Але батько до активних дій не вдався. В цілому селяни не вірили, що таку величезну кількість народу повезуть до Німеччини, і схилились до думки, що їх відправлять на важкі роботи в межах своєї країни [9, 3 червня 1942 р.]. Перша партія від'їжджаючих була підготовлена дуже швидко, поки село не встигло оговтатися – через два дні, 4 червня вже відбувалися проводи: «Мало хто був сьогодні на роботі. Якщо не свого сім'янина, так товариша чи подругу виправляли в Німеччину. Народу в селі зібралось стільки, що хіба тільки буває стільки на ярмарок. Спеціально для виїзжаючих було влаштовано молебень, очевидно постарався староста. Найбільше плакала Катя з кутчан. Від її плачу аж Ніна перелякалася. Годин у 9 вирушили на Понорницю. Багато провожаючих в дорозі в обіймах розцілювались ридаючи, прощаючись може й назавжди.» [9, 4 червня 1942 р.] Автор щоденників намагається передати не лише інформацію про подію, але і детальний опис емоційного стану самих від'їжджаючих та їх близьких. Закінчуючи сюжет про Катерину Жук, слід додати, що родина Браженків почала отримувати від неї звістки вже на Полтавщині через рік після її виїзду. Катя дізналася про новини Авдіївки з листування з сусідкою, довідалась про нову адресу сестри Дуні, але все не могла повірити, що батька і брата Назара розстріляли, перепитувала про це. Про себе писала, що жила у господаря, який мав 8 корів, численну іншу худобу та птицю [9, 6 травня 1943 р.]. Влітку 1943 р. висилала аж 3 картки та фотографію, але Браженки отримували не все. Писала, що живе добре, святкувала свої іменини, багато чого справила собі з одягу і взуття. Зворотного листа від Браженків вона не отримувала [9, 26 липня 1943 р.]. А.М. Лазаренко (онук автора щоденників) надав інформацію, що відразу після закінчення війни Катерина Жук повернулася додому, хоча дехто з вивезених односельчанок залишилися в Європі, вийшовши заміж, і оселившись у Польщі, Франції і т.п.[6]

На цьому епопея вивезення населення для Авдіївки та сусідніх сіл не скінчилася. За 8 червня є згадка, що відправлено ще 12 осіб. 12 червня пронеслися чутки про те, що село повинно виставити 200 осіб.

Однак автор зазначає, що окупантам стовідсотково вдалося виконати лише перший «наряд». В подальшому населення чинило пасивний спротив: наприкінці місяця вивезли лише 4 добровольців, а 28 осіб не з'явилися до призначеного пункту. Така ж ситуація відбувалася і в Понорниці, і в сусідніх селах, що надавали по 1 – 2 особи або ж взагалі жодної [9, 30 червня 1942 р.]

Кожна наступна кампанія давалася місцевій владі все складніше. Коли у середині липня 1942 р. село отримує запит на відправку 60 осіб, староста та бригадири виконують завдання формально – заносючи до списків тих, хто вже раз був відбракований у Мені німецькими лікарями, що автор оцінює схвальною приказкою: і кози ситі, і сіно ціле [9, 16 липня 1942 р.]

Вкрай рідкісний факт датовано у щоденнику початком серпня 1942 р.: серед 15 арештованих у сусідній Шаболтасівці осіб був довоєнний директор Авдіївської школи П.Л. Макій, якого комісія забракувала у Мені, хоча він виявив бажання їхати на роботу до Німеччини. Через два дні, 3 серпня 1942 р. Петра Макія розстріляли [9, 1 серпня, 3 серпня 1942 р.] Цей день вривався в пам'ять жителів Авдіївки моторошною навіть для воєнного часу подією – привселюдною стратою через повішання колишнього голови сільради Миколи Васюка, якого сам перший секретар обкому О.Ф. Федоров залишив для розгортання підпільної боротьби проти окупантів. Дмитро Браженко детально описує цей сюжет на сторінках щоденника, фіксує негативне ставлення селян до підпільника через те, що він продовжував переховуватися у власній хаті, навіть в той час, коли німці забирали його дружину та чотирьох малих дітей, які були розстріляні [9, 3 серпня 1942 р.]. В інтерв'ю з онуком автора щоденників А.М. Лазаренком вплив факт того, що загинула не вся родина Миколи Васюка – його старший син – Васюк Борис Миколайович, що мав зв'язки з підпіллям, і приймав участь у розклеюванні листівок, встиг до цього добровільно виїхати до Німеччини остарбайтером, чим врятував собі життя [6]. Отже, Борис Васюк та

Петро Макій являють собою яскравий приклад нетипового індивідуального досвіду – попри існуючі стереотипи того, що добровольцями до Німеччини їхали виключно колабораціоністи та зрадники батьківщини, виявляється, що таким чином намагалися врятуватися учасники радянського підпілля. Відмінність лише у тому, що одному з підпільників це вдалося, а другому ні.

Подальшу інформацію на тему примусового вивезення Дмитро Браженко збирав уже на Полтавщині. Отримавши посаду директора непрацюючої у другій половині 1942 р. школи у с. Вергунах Хорольського району, він був уповноважений агітувати за добровільний виїзд селянства в Німеччину. До свого обов'язку ставився формально, розуміючи всю безглуздість ситуації: «Сьогодні мав беседи з завербованими в Германію. Але що та моя бесіда, коли є гостріша зброя агітації це листи з Германії і розповіді повернувших звідти. а в письмах нічого захопливого немає. Один пише, що до його хазяїни ставляться, як їх батько ставився до невісток, а хазяйка ставиться і така як покойна Мирониха. Як ставився їх батько до невісток і яка та покойна Мирониха була невідомо. Але якщо їх риси негативні, то село скоро знає що то за життя в Германії. Ті що повертаються по хворості з Германії розповідають, що життя погане, а ставлення як до рабів. Чуть тільки не так зробіть, як получи ковбасу в кілька четвертей довжиною. Тільки під страхом, а не з охотою іде набір на роботи в Германію» [9, 9 листопада 1942 р.]. З даного запису цілком зрозуміло, що Д. Браженко застав на Полтавщині далеко не першу хвилю вивезення. А факт того, що до початку 1943 р. тяжко хворих остарбайтерів могли повертати назад до Радянського Союзу, відомий в науковій літературі [2, с.75].

В листопаді 1942 р. з с. Вергунів відправили невелику групу з 14 осіб завербованих на роботи, хоча вимагали 18. 10 грудня староста села доручив Дмитру Браженку супроводжувати чергову групу сільських жителів до Хоролу, але звідти їх відправили додому через перевантаженість транспорту [9, 13 листопада, 10 грудня 1942 р.]

Проблема примусового вивезення селян до Німеччини значно загострюється на початку 1943 р. Автор пише про використання окупантами

системи заручництва: якщо завербовані тікали, то брали їх батьків, незалежно від віку і направляли в Хорол. Збільшився спротив сільського населення. У щоденнику зафіксовані факти індивідуального та колективного спротиву примусовому вивезенню. Так, в лютому 1943 р. в с. Кузубівці Хорольського району приписник (синонім слова «завербований», що використовував автор), орудуючи ножем, а потім рушницею поліція, вбив двох поліцаїв, старосту, покалічив карнача (керівника караулу) і втік [9, 17 лютого 1943 р.]

В березні по всіх селах району окупанти здійснювали вже нічні облави, і доставляли приписників до Хоролу під конвоєм, наче полонених, тримали за проволокою під вартою. Однак 30 осіб здійснили колективну втечу, висадивши вікно в туалеті. Поліцейських вартових, що охороняли робочу силу Райху в той момент, арештували. Багато людей, призначених на примусове вивезення, тікали в селах, не очікуючи доставки до районного центру, серед них і жінки [9, 18 березня 1943 р.]

В квітні 1943 р. до Хорольщини докотилася нова акція окупантів – вивезення молоді 1923 – 1925 років народження. З наукової літератури відома безкомпромісна позиція саме Хорольської райуправи цього періоду: «Мобілізація проходить чоловіків та жінок, ніякі причини не беруться до уваги, ні вагітність, ні малі діти» [2, с.52]. Записи щоденника цілком відповідають цьому: 17 квітня у сільбуді Вергунів зібрали молодь 1922–24 років народження, всього 69 осіб, і оголосили про необхідність з'явитися на комісію в Хорол. Наступного дня Дмитро Браженко гостював у дядька Кіндрата в с. Бойкове. Господиня та її сваха разом плакали з приводу вербовки невістки 1922 р.н. [9, 17 квітня, 18 квітня 1943 р.] Під час проводів завербованих Дмитро Захарович фіксує як емоційний стан селянства, так і власні патетичні роздуми: «Була жутка картина. Сьогодні в Німеччину відправляли мобілізованих. В відра сльоз не вбереш – скільки люду плакало. А криків, зойків, тужіння від'їзжаючих, наче ішли вони на вірну смерть. Молодь! Цей цвіт життя людського! Така нещасна доля Вам випала жити в цю епоху. Але кріпітесь, мужайтесь! Ще будуть бити дзвони вашого повернення на батьківщину і

пролиті сльози замінять гордовиті посмішки живих теперішніх ваших свідків» [9, 21 квітня 1943 р.] В даних рядках можна відчутти як щире співчуття молодим односельцям, так і момент самовиправдання за свій неблагозвучний обов'язок агітації.

В травні через місцеву газету розповсюджували звернення генерального комісара України до української молоді про мобілізацію на роботи в Німеччину на два роки. Почалася мобілізація молоді вже 1925 р. н., а невдовзі і наступного 1926 р.н. Однак значну кількість осіб відбракувала комісія з німецьких лікарів. Так, на початку травня з 34 осіб, що потрапили до списку, відправили на захід лише п'ятьох [9, 4 травня, 7 травня 1943 р.]

Влітку 1943 р. мати Дмитра Браженка дуже переживала за свого онука Антона 1927 р.н., щоб його теж не вивезли до Німеччини. Щоб зменшити шанси для такого повороту подій, вирішили ділити хату в Ново-Аврамівці з її іншим сином Петром на дві половини – чим менший склад сім'ї, тим більше можливостей молоді залишитися вдома [9, 9 травня 1943 р.] Як бачимо, проблема примусового вивезення сільських жителів на роботи в Німеччину торкалася в Хорольському краї практично кожної родини. Це підтверджується і статистичними даними науковців, адже Полтавська область за абсолютними показниками посідала друге місце на Україні за кількістю вивезеного населення [2, с.60].

Щоденник Д.З. Браженка дає можливість порівняння ситуації в зоні військового управління (на Чернігівщині) та в Райхскомісаріаті «Україна» (на Полтавщині). Кидається в очі значно більший спротив населення на Полтавщині, не зважаючи на те, що в Понорницькому краї були ліси, які могли сховати втікачів. Це пояснюється тим, що режим на півночі Чернігівщини був значно жорстокішим, внаслідок діяльності партизанських загонів. Практично жителі с. Авдіївки влітку 1942 р. жили за комендантською годиною, окупантами проводились безкінечні репресії, на придушення партизанського руху прибували каральні загоны, що разом з поліцаями вели бої з партизанами в навколишніх лісах. В таких умовах чинити відкритий опір примусовому

вивезенню було практично неможливо. За відсутності партизанського руху ситуація в Хорольському краї була значно спокійнішою, розстрілів не було, тому найбільшою трагедією для населення стало примусове вивезення місцевих жителів до Німеччини, і опір зростав пропорційно завданням депортації.

Отже, щоденник учителя Дмитра Захаровича Браженка є унікальним джерелом з історії окупації України, в тому числі з проблеми примусового вивезення селянства на роботи в Німеччину. В щоденникових записах розкриваються аспекти методів та механізмів примусового вивезення, питання опору селянства цьому процесу, фіксуються випадки нетипового індивідуального досвіду окремих осіб, зображується емоційний стан як завербованих, так і їх близьких.

Список використаних джерел

1. Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Ред. кол.: В. Ф. Солдатенко (голова), Д. В. Веденєєв, Г. Г. Грінченко, В. В. Кривошея, О. Є. Лисенко, О. В. Омельченко, Т. В. Пастушенко, Р. І. Пилявець, В. М. Яременко; Упорядн.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. Український інститут національної пам'яті; Інститут історії України НАН України. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – 230 с.

2. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатриція // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. - К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – 943 с.

3. Дубик М. Індивідуальне і колективне у досвіді українських жертв нацистських переслідувань: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 13. – К., 2010. – С.70-77.

4. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.44-60.

5. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2. – С.71-89.

6. Інтерв'ю з Лазаренком Анатолієм Миколайовичем (онуком автора щоденників).

7. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 11-19.

8. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. НАН України. Інститут історії України; Український дім Дюссельдорф; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000»; Східний інститут українознавства ім. Ковальських. – Х.: Право, 2009. – 208 с.

9. Щоденник Д.З. Браженка. Рукопис.

Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

дом. адреса: 14017, м. Чернігів, пр. Перемоги 56 кв.4;

м.т. 0937875553;

д.т. (0462) 641614;

etkina@ukr.net